

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

УДК 141. 7

І. Г. Кудря, канд. філос. наук, доц., КУП НАНУ

РЕКОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ

У статті здійснений критичний огляд провідних ідей основоположників сучасної реконцептуалізації теорії модернізації від Ш. Ейзенштадта і У. Бека до Р. Інглегарда, М. Кастельса і Ф. Фукуяма. При цьому автор зосереджується на їх соціально-філософському аналізі, що дає змогу розглянути теорію модернізації з якісно нової точки зору.

Ключові слова: множина сучасність, постматеріалізм, світ-економіка.

В статье осуществлен критический обзор основных идей основоположников современной реконцептуализации теории модернизации от Ш. Эйзенштадта и У. Бека до Р. Инглегарда, М. Кастельса и Ф. Фукуямы. При этом автор сосредоточивается на их социально-философском анализе, что позволяет рассмотреть теорию модернизации с качественно новой точки зрения.

Ключевые слова: множественная современность, постматериализм, мир-экономика.

The article presents a critical review of the leading ideas of the founders of modern reconceptualization of the theory of modernization from S. Eisenstadt and U. Beck up to R. Inglehart, M. Castells and F. Fukuyama. The author focuses on their socio-philosophical analysis which allows to consider the theory of modernization of qualitatively new perspective.

Keywords: multiple modernity, postmaterialism, world-economy.

Теорія модернізації, відіграє роль одного з найважливіших дослідницьких інструментів при дослідженні процесів макросоціальних змін, тому особливий інтерес представляють підходи, в яких спеціальна увага приділяється її сучасній реконцептуалізації. Відповідно метою даного дослідження є аналіз сучасних концепцій модернізації. Серед дослідників, які зробили значний внесок в розробку новітніх підходів в соціально-філософському осмисленні модернізації, слід зазначити У. Бека, І. Валлерстайна, Ш. Ейзенштадта, Р. Інглегарда, М. Кастельса, Ф. Фукуяму та інших.

Класичні теорії модернізації, як їх розробили К. Маркс, Е. Дюркгейм і М. Вебер, будувалися на гіпотезі, що стандарти сучасності будуть перейняті всіма країнами, що модернізуються. Класичне поняття модернізації позначало сукупність взаємообумовлених процесів: індустріалізацію – технологічний розвиток продуктивних сил; становлення національної держави – централізацію політичної влади і національної ідентичності; демократизацію – розповсюдження прав політичної участі; урбанізацію – поширення міських форм життя; просвітництво – запровадження формальної освіти; секуляризацію релігійних цінностей і норм. Модернізація – це процес змін у напрямку соціально-економічної системи, яка розвинулася в Західній Європі і Північній Америці у XVII–XIX ст., згодом поширилася на інші європейські країни, а в XX ст. – на Південну Америку, Азію і Африку. Значний розвиток Західної Європи з початку Нового часу порівняно з іншими цивілізаціями пояснюється низкою факторів: Реформацією, яка сформувала новий тип особистості під впливом про-

тестантських цінностей (М. Вебер), домінуванням міського способу життя (Ф. Бродель), принципом гетеродоксії "... різноманіття сектантських груп і гетеродоксних течій ..." [1], який в європейській цивілізації становив центральний компонент і став основою сучасної цивілізації.

Є декілька основних критичних точок зору на класичну концепцію модернізації, серед них: концепція множинних сучасностей Ш. Ейзенштадта; концепція мережевого суспільства М. Кастельса; теорії комунікативної і рефлексивної модернізації; теорія соціальної довіри Ф. Фукуями.

Серед цих нових підходів слід виокремити концепцію множинної сучасності Ш. Ейзенштадта, який довів, що в умовах глобалізації не може бути універсальної моделі модернізації. З'являється безліч сучасностей, що функціонують на локальному рівні. Виявлене різноманіття патернів сучасності стало найважливішим фактором перегляду нормативних схем лінійного прогресу. Такий підхід дозволяє зрозуміти не тільки причини розвитку суспільства, але й механізми, що лежать в основі цього розвитку. Зокрема, наявність множини сучасностей пов'язана з дискретним механізмом модернізації, при якому кожна фаза модернізаційного циклу визначається змінами в якійсь певній сфері соціального життя. Різні носії модерну: економічні і політичні інститути, інститути соціалізації і культури – утворюють різні сполучення в конкретних країнах. Варіативність процесу модернізації, згідно Ш. Ейзенштадту, широка. У більшості суспільств Сходу і Африки перейнято багато важливих сторін західного модерну. Однак вони зробили це, приймаючи і відкидаючи за своїм вибором різні елементи, заради власної вигоди. Тобто застосування західних моделей незахідними суспільствами супроводжувалося безперервним відбором, новою інтерпретацією і новими формулюваннями запозичених ідей. Все це призвело до множини модернів у незахідному світі. Ш. Ейзенштадт доводить, що сучасність формується трансценденцією, яка дозволяє їй переходити за грані західної основи – фундаменту, з якого вона спочатку виникає. Конкретні форми і напрямки модернізації залежать від соціокультурних контекстів, які змінюються не тільки від одного регіону до іншого, але також від однієї сфери соціального життя до іншої. Незахідні цивілізації приймають моделі модернізації, які найбільше відповідають західному зразку, але в той же самий час, наслідки цієї модернізації можуть призвести до альтернативних форм в межах того ж зразку [2].

Основну увагу Ш. Ейзенштадт приділяє імперській моделі модернізації, завдяки якій імперські суспільства не тільки розширювали територіально, але також мали соціокультурні ресурси, які гарантували їх тривале існування. Однобічний підхід М. Вебера до патримоніалізму, призвів до недооцінки змін, які відбуваються в межах традиційної структури, завдяки мобілізації імперським центром суспільних ресурсів [3].

Феномен імперії відрізняється як від традиційних суспільств, так і від сучасних суспільств. В основі імперської моделі модернізації покладено політичне начало, яке абсолютно автономне щодо економічної, релігійної і соціальної сфери суспільства. Суб'єктом імперської модернізації виступає професійна бюрократія. В жодному іншому суспільстві не можна знайти такої автономії політичної сфери і панування її над іншими сфе-

рами суспільства. Традиційні патримоніальні суспільства засновані на кланово-родинних зв'язках і залежать від відносин між локальними спільнотами. В сучасних, постімперських суспільствах політична сфера втрачає свою автономність, підпорядковується громадянському суспільству.

Ні перехід від Римської до Візантійської імперії, ні відношення останній до своїх спадкоємців Росії й Туреччини, не можуть бути описані з погляду однієї імперської традиції, але безперервність була досить міцна, щоб вплинути на наступну історію регіону. Конкуренція східноєвропейських імперій (Російська, Габсбурзька і Оттоманська) їхня різноманітна модернізація й взаємодія з європейською державною системою, – частина більш широкого контексту західної сучасності і заслуговує на більш детальне теоретичне дослідження [4].

До цієї ж точки зору, ми повинні віднести підхід І. Валлерстайна, який виокремлює світ-імперії і світ-економіку. Світ-імперія це не тільки регіон, але й специфічний спосіб виробництва, в якому політична влада переваляє над економікою. В історії відбувалася постійна трансформація світ-імперій і світ-економіки і навпаки, але лише капіталістична світ-економіка перевершила усі існуючі соціальні системи і стала панівною. Просторово капіталістична світ-економіка поділяється на центр, напівпериферію і периферію. Соціально-економічні зміни на периферії і напівпериферії, залежать від змін, які відбуваються в центрі. Зокрема, розвиток другого закріпачення у Східній Європі і плантаційного рабовласницького господарства в Америці, був обумовлений на думку І. Валлерстайна становленням капіталізму в Західній Європі. Хоча імперії не можуть досягти рівня економічної потужності характерного для капіталістичної світ-системи, проте вони, найбільш ефективно перевершують локальний контекст соціального життя, і це пояснює, як межі, так і потенціал трансформації традиційних суспільств.

Іншим напрямком сучасних підходів до проблеми модернізації є концепція рефлексивної модернізації У. Бека. Згідно У. Беку, рефлексивна модернізація – це процес переходу від індустріальної сучасності до рефлексивної постіндустріальної сучасності. Індустріальна сучасність втілювала еволюцію від традиційного, феодального і аграрного суспільства до сучасного, індустріального суспільства. На цій стадії історії наукова раціональність стала основним джерелом модернізації. Зосередження на науково-технічному прогресі було тісно пов'язане з ідеєю соціального добробуту. Соціальна класова відмінність замінила відмінність між феодальними станами. З одного боку, модерна система соціальних класів спричинила нову соціальну нерівність. Ця модерна нерівність фактично замінила традиційно-феодальну ієрархію. Науково-технічний прогрес, з іншого боку, призвів до некерованих ризиків. На думку У. Бека, ця класична сучасність, була лише напівсучасністю. Індустріальне суспільство ініціювало власну трансформацію. В результаті модернізації індустріального суспільства, виникає радикалізація сучасності. На зміну індустріальному суспільству приходить суспільство ризику. Тоді як в класичному індустріальному суспільстві логіка виробництва забезпечувала добробут і стабільність, то в сучасних умовах індустріальне виробництво виступає систематичним виробництвом різноманіт-

них ризиків: ядерних, екологічних і біологічних. Для У. Бека наслідком індустріального розвитку є ризики, з якими суспільство ніколи раніше не стикалося. Ці ризики не обмежені в часі, оскільки торкаються майбутніх поколінь. Вони також не обмежені просторово, оскільки перетинають національні кордони. На відміну від попередніх часів, ніхто не може бути відповідальним за ризики в суспільстві ризику. Ризик став інтелектуальною і політичною конструкцією, навколо якої точиться багато дискурсів. У. Бек аргументує, що індустріальне суспільство, яке займалося розподілом матеріальних благ зараз перетворилося на постіндустріальне суспільство розподілу ризиків, і тому називається суспільством ризику. Усталені форми соціального життя зрушили від традиційних суспільств в середині XIX ст. до ранньої сучасності в XX ст., і, нарешті, у напрямі рефлексивної сучасності у другій половині XX ст. У. Бек визначає основні три стадії періодизації модернізації. Це домодерність, проста сучасність і рефлексивна сучасність. На його думку, сучасність дуже тісно пов'язана з індустріальним суспільством, а нова рефлексивна сучасність – з суспільством ризику. У доіндустріальному суспільстві, ризики не були штучними. Вони були природними, як наприклад: голод, епідемії, стихійні лиха, або синтетичними, як наприклад, війни, але вони не впливали безпосередньо з технічного прогресу. Для У. Бека рефлексивна модернізація відбувається завдяки самоусвідомленню. Поняття рефлексивності, яке він пропонує, повинно замінити класичне поняття сучасності і модернізації. Рефлексивна модернізація перевизначає взаємовідношення між природою і суспільством. Вона в першу чергу звернена на вирішення екологічних проблем. Автономія, децентралізація, гнучкість і діалог прийшли на зміну залежності, централізації, жорсткій організації. Для того, щоб суспільство дійсно розвивалося, модернізація повинна стати рефлексивною. Таким чином, рефлексивна модернізація є історичним переходом від високої модернізації, спрямованої на підкорення природного світу, і детрадиціоналізації суспільства до рефлексивної модернізації або безпосереднього переосмислення вже модернізованого світу. Теорія рефлексивної модернізації пропонує вийти за жорстку концептуальну структуру класичної теорії модернізації.

Тісно пов'язана з концепцією рефлексивної модернізації теорія постмодернізації Р. Інглегарда. Зміст процесу постмодернізації становить нова система постматеріалістичних цінностей. Цінності солідарності, якості життя та індивідуального добробуту стають центральними цінностями індивідів, які живуть в постмодерному, економічно безпечному суспільстві. Зміст постмодернізації полягає в переході від матеріалістичних цінностей (економічних і безпеки) індустріального суспільства до постматеріалістичних цінностей (ідентичності) постіндустріального суспільства, а також акценті на естетичному вимірі і захисті навколишнього середовища. Цінності марксизму і протестантизму – аскетизм і праця, перестают бути найважливішими регуляторами постматеріалістичної економіки. Негативна мотивація примусу змінюється на позитивну мотивацію бажання. Матеріальне виробництво більше не становить основу діяльності в постіндустріальному суспільстві. С. Леш і Дж. Уррі назвали сучасну економічну систему "економікою знаків і простору". На

їхню думку, поряд з потоками капіталу, праці і товарів, незмірно зростає роль "рефлексивного накопичення" інформації та образів. Д. Белл, М. Кастельс, А. Тоффлер показали, що сучасне суспільство – це суспільство, в економіці якого пріоритет належить виробництву не матеріальних товарів, а предметів соціокультурного характеру. Специфіка цього типу економіки забезпечує якісне наповнення людини. Це виробництво пов'язане, головним чином, з освітою, культурою та охороною здоров'я. Справа в тому, що якість людини залежить, по-перше, від якості її знань і наявності навичок з оперування цими знаннями (і від ступеня розвитку цих навичок). По-друге, від характеру її світогляду, моральних норм, продиктованих цим світоглядом. Для позначення такого суспільства існує вельми різноманітна термінологія: постіндустріальне, інформаційне, мережеве, посткапіталістичне.

В сучасних підходах до проблеми модернізації піднімається проблема співвідношення часу і простору. Просунута технологія, пов'язана з інформацією, символічна природа праці, знімає дистанцію між часом і простором і спричиняє їх компресію. Ці концепції акцентують увагу на особливостях простору, як основній категорії глобалістського дискурсу, де аналіз простору виступає основним інструментом для розуміння глобалізації. В класичних теоріях модернізації традиційно маргіналізувалась роль простору. Простір аналізувався як фізичне середовище модернізації. Зараз ми можемо спостерігати відродження інтересу до простору, як умови модернізації. Однією з найбільш теоретично обґрунтованих і детальних розроблених теорій глобалізації, є теорія мережевого суспільства М. Кастельса. Згідно з М. Кастельсом, сучасна модернізація пов'язана з виникненням потоків інформації. Інформаційна революція трансформувала фундаментальні виміри людського життя: час і простір. В інформаційному суспільстві, простір потоків домінує над простором місць. Простір місць – традиційний географічний простір. Простір потоків являє собою систему обміну інформацією, капіталом і владою, яка структурує основні процеси в рамках суспільств, між різними регіонами, незалежно від їхнього місцезнаходження. Таким чином, не увесь світ є глобальним, а лише його частина, включена у світовий простір потоків. Під впливом інформаціоналізму, хронологічна послідовність подій порушується в різних сферах від природи до культури, від особистості до суспільства. Інформаціоналізм ставить під питання традиційне сприйняття часу. М. Кастельс говорить про системну пертурбацію в послідовному порядку явищ і подій [5]. Час має різну цінність і різний темп у цих двох різних просторах. Простір потоків, визначає зміст часу в просторі місць, оскільки приналежність або виключенність із мереж, означає різну цінність часу. Виникає феномен постісторії. Історія зникає, сучасне є єдиним часом. Колись час історії, час виробництва був джерелом контролю над простором. Тепер новий простір потоків, перевищує поняття відстані і установлює різні часові режими для двох форм простору, структуруючи життя в паралельних світах. Соціальна практика людей, що живуть у цих двох просторово-часових світах, стає усе більш відмінною, оскільки вона відбувається у різних вимірах соціального простору. Позачасовий час інформаційної епохи приходить на зміну біологіч-

ному часу традиційного суспільства і хронологічному часу індустріальної ери. Змінюється взагалі поняття часу, якщо у класичному капіталістичному суспільстві капітал визначався кількісним виміром витрат часу, то у інформаційному суспільстві народжується нова темпоральність і відповідно нова форма капіталу, яку М. Кастельс назвав позачасовим капіталом. М. Кастельс говорить про акцидентний час, коли в результаті часового стиску даних, виникає синхронізація знання, відбувається перехід від субстанціонального часу до акцидентного часу.

Поряд з логікою простору потоків, існує інша логіка соціального життя – логіка простору місця, яка прямо протилежна логіці простору потоків. Відбувається зіткнення двох різних просторово-часових логік, в результаті чого люди втрачають традиційне значення ідентичності і намагаються відновити свою ідентичність у новій формі. У просторі потоків – культурні коди відіграють таку саму роль, яку відіграє фізичний простір у просторі місць. Опір простору потоків виникає з боку соціальних акторів, зосереджених навколо місця. Всі виключені з мережі простору потоків (як наприклад, фізична праця), природно тяжіють до ідентичності простору місця. Ці нові суспільні форми формуються навколо первинних ідентичностей. Ці ідентичності біологічно або соціально незмінні, контрастують з плінною ідентичністю простору потоків. Через простір місця люди намагаються ідентифікувати себе в умовах структурних змін і нестабільності. Під обопільним тиском простору потоків і простору місця опинилася національна держава. Якщо національна держава представляє ідентичність місця, вона самовиключається з мережі потоків. Якщо вона підкоряється мережевій логіці потоків, тоді втрачає місцеву ідентичність, стає вузлом у мережі. Ключ до концепції простору потоків – фактор простору, як нового джерела соціального виключення і соціальної стратифікації. Концепція простору потоків наголошує не на нерівному історичному розвитку, а на процесі створення нової просторової нерівності.

Незважаючи на те, що фундаментальні зміни у суспільстві асоціюються з технологічним прогресом, ми не можемо вважати технологічний розвиток, незалежним фактором, що визначає сучасну модернізацію. Необхідно сприймати інформаційні технології в контексті суспільного процесу, в якому актори не пасивно пристосовуються до нових технологій, а активно формують їх.

До сучасних концепцій модернізації належать також теорії соціального капіталу, культурного капіталу і символічного капіталу. На перший погляд здається, що поява цих нових концептів продовжує тенденцію висування центрального в модернізації економічного фактору на провідні позиції, ще раз демонструючи претензії на домінування економіки над іншими сферами суспільства. Однак не можна не помітити, що ці нові концепції намагаються доповнити новими характеристиками традиційне поняття модернізації. Автори цих концепцій П. Бурдьє і Ф. Фукуяма на концепційному рівні намагаються показати значимість соціальних мереж, нових ресурсів і нових форм відносин між людьми (поняття довіри), які, не будучи економічними, збільшують ефективність суспільства. Зокрема, продовжуючи веберівську традицію, Ф. Фукуяма вважає, що

суспільна довіра, сприяє становленню нового типу суспільства. Суспільства з низьким рівнем суспільної довіри характеризуються слабкою організацією господарської діяльності, оскільки вони не можуть вийти за межі родинних економічних відносин, коли володіння і управління виробництвом зосереджене в руках однієї родини. Для суспільств з низьким рівнем довіри характерний фамілізм – панування родинних зв'язків над рештою соціальних відносин. В таких суспільствах довіра наявна в середині родини та клану. Хоча відсутність довіри має різні культурні джерела, є одна риса, характерна для усіх суспільств з низьким ступенем довіри – централізована держава, яка робить добровільні об'єднання не потрібними, бо перебирає на себе всі їх функції. Суспільства з низьким рівнем довіри відзначені внутрішньою десоціалізацією, а саме сімейною, клановою або груповою замкнутістю. Все це робить ці соціуми внутрішньо не самодостатніми і вимагає регламентації з боку держави – регламентації, без якої неможливо забезпечити належну господарську ефективність. Відсутність довіри може зм'якшуватися державним втручанням лише почасти. Крім суспільств з високим рівнем довіри та фамілістичних економік, наявні атомізовані соціуми, в яких відсутній, як культурний капітал (родинні виробничі відносини), так і соціальний капітал (виробничі відносини на базі формальної довіри). Атомізовані суспільства це переважно, традиційні культури з аграрно-общинним способом виробництва і низьким рівнем інституціональної диференціації. В таких суспільствах спостерігається фактична підміна соціальних інститутів державою та етнічно-общинними угрупованнями. Таким чином, етично-ціннісний підхід М. Вебера, Ф. Фукуяма пропонує доповнити поняттям соціальної довіри. Аргументи, що приводяться Ф. Фукуямою при обґрунтуванні такого підходу, проясняють його методологічні позиції. Ф. Фукуяма підкреслює еволюційний характер формування довіри, що робить неможливим стрибок через окремі етапи. Розвиток економіки з низьким рівнем соціальної довіри неможливий без зміни інституціональної структури, без становлення нової системи цінностей. На наш погляд, в цьому полягає не тільки евристичний механізм нової методології, але й створюється передумова для нового розуміння модернізації.

Отже, відзначимо, що модернізація – складний феномен, до якого можна підійти з різних точок зору. У цілому, незважаючи на ряд методологічних проблем, сучасні підходи до модернізації здатні дати новий імпульс до осмислення механізмів і рушійних сил модернізації.

Тому, спроба системного опису модернізації, виділення її специфіки, представлена в роботах сучасних соціальних теоретиків становить безумовний інтерес, а також теоретичну і практичну цінність для формування вітчизняних доктрин модернізації.

1. Див.: *Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт ; пер. с англ. А. В. Гордон ; науч. ред. пер. Б. С. Ерасов ; Институт "Открытое общество". – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 30. 2. *Arnason J. The future that failed: origins and destinies of the Soviet model / J. Arnason. – New York : Routledge, 1993. – P. 14. 3. Ibid. – P. 19. 4. Ibid. – P. 22. 5. *Stalder F. Manuel Castells: the theory of the network society / F. Stalder. – Oxford : Polity Press, 2006. – P. 156.***